

פורסם: שנה בשנה (תשנ"ב), עמ' 246-255

הרב יהודה זולדן

תענית בימות הקיץ על מחסור במים בארץ ישראל ובחוץ לארץ (תענית יט ע"ב)

מבוא

א. תעניות בימות הקיץ

1. מחסור במים להשקיה

2. מחסור במים במאגרים

3. מחסור במים לשתייה

ב. אופי התענית והתפילה

סיכום

מבוא

"ונתתי מטר ארצכם בעתו יורה ומלקוש" (דברים יא, יד) - יורה במרחשוון ומלקוש בניסן (תענית ו ע"א). זמנו של המטר בארץ ישראל הוא מחודש מרחשוון עד חודש ניסן, מזכירים גבורות גשמים באמירת משיב הרוח ומוריד הגשם, החל משמיני עצרת בסוכות, ושואלין על הגשמים באמירת ותן טל ומטר לברכה, חמישה עשר יום לאחר מכן בז' מרחשוון, עד יום טוב הראשון שלפסח. אם לא יורדים גשמים אחרי סוכות, יש סדר תעניות התפרש בחודשים מרחשוון – כסלו, כמבואר במשנה ובגמרא בתענית פרק א.

מה הדין כשיש מחסור במים בקיץ - להשקיה, לשתייה, במאגרי המים? האם גם בימות הקיץ יש להתפלל ולהתענות שירדו גשמים, על אף שאין הקיץ עונת גשמים, ולא מקובל שבארץ ישראל יורד גשם? בתוספתא תענית (ליברמן) ב, ח נאמר:

ומתריעין על האילן בפרס הפסח, ועל הבורות ועל השיחין ועל המערות בפרס החג. אם אין להן מה שישתו מתריעין עליהן מיד. אי זו היא מיד שלהן? יום שיני ויום חמישי. תוספתא זו מובאת בגמ' בתענית יט ע"ב. יש בה מספר דינים הקשורים לזמני התענית בקיץ בעקבות מחסור במים להשקיה, ומחסור במים במאגרים.

א. תעניות בימות הקיץ

1. מחסור במים להשקיה

"מתריעין על האילנות בפרוס עצרת". מהו פרוס? בתוספתא שקלים (ליברמן) ב, א נאמר: אי זהו פרוס הפסח, פרוס העצרת, פרוס החג? ר' יוסה בי ר' יהודה אומ' אין פחות מחמשה עשר יום קודם לרגל¹. פרוס לשון פרוסה, מחצית, והכונה למחצית החודש. הגדרת זמן זו היא מחייבת בהקשרים בהם נאמרה הגדרה זו, אך כאן נראה שרצו לבטא שיש להתריע על מחסור במים, בסביבות חג

¹ על הגדרת זמן "פרוס הפסח", ראה עוד: תוספתא בבא מציעא (ליברמן) ד, יח; משנה בכורות ט, ה, תוספתא בכורות (צוקרמאנדל) ז, ט, ובגמ' בכורות נח ע"א; ירושלמי קידושין ג, ט.

הפסח. רש"י בתענית יט ע"ב בד"ה בפרוס, כותב: בימי הפסח.² הר"ן (תענית ז ע"ב ברי"ף) כותב: "סמוך לפסח משום שזהו פריחת האילנות בארץ ישראל". הריטב"א בתענית יט ע"ב מסביר: ת"ר מתריעים על האילנות בפרוס הפסח. פי' שהוא זמן פריחת האילנות בא"י ואם יחסרו להם הגשמים באותה שעה ילקו לגמרי, ולפיכך מתריעין עליהן מיד בתענית עד שירדו גשמים או עד שיעבור זמנן.

כך כותב גם הרמב"ם בהלכות תעניות ב, טז: וכן אם הגיע זמן הפסח או קרוב לו בארץ ישראל שהוא זמן פריחת האילנות שם, ולא ירדו גשמים, הרי אלו מתעניין וזועקין עד שירדו גשמים הראויין לאילנות או עד שיעבור זמנם.

כך גם כותב הטור באורח חיים סימן תקעה: "לפני הפסח", וכן בשו"ע שם סעיף ח, ערוך השולחן או"ח סימן תקעה, י. אכן בזמן פריחת האילנות בארץ ישראל, מברכים גם ברכת האילנות (ברכות מג ע"ב).

מכאן שסמוך לחג הפסח - תחילת ימות הקיץ, אם רואים שיש מחסור במים להשקיה, מתענים ומתריעים.

2. מחסור במים במאגרים

"ומתריעין ... ועל הבורות ועל השיחין ועל המערות בפרס החג". בגירסת הגמ' בתענית יט ע"ב נאמר: "אפילו בפרוס החג".³ החג האמור הוא חג סוכות. הר"ן (תענית ז ע"ב ברי"ף) מפרש שדרכן היה שהמים הכנוסים היו מתמעטין הרבה באותו זמן, והיו צריכים להתמלאות באותו זמן. כך גם פוסק הרמב"ם בהלכות תעניות ב, יז:

וכן אם הגיע זמן חג הסוכות ולא ירדו גשמים הרבה כדי למלאות מהם הבורות השיחין והמערות הרי אלו מתעניין עד שירד גשם הראוי לבורות. כך פסק גם בשולחן ערוך או"ח סימן תקעה סעיף ח. הריטב"א בתענית יט ע"ב מתקשה לקבל שהחג האמור הוא חג סוכות.

ועל הבורות שיחין ומערות בפרוס החג. פי' הרמב"ם ז"ל וגם רש"י ז"ל ומפרשים אחרים דהיינו סוכות, וזה תימה גדול שהרי צורך שלהם בימות החמה, והיאך לא התריעו עליהן כשהיו צריכים להן ויתריעו עליהן עכשיו שבאים הגשמים ויתמלאו? והלא אין ראיה לגזירה מן השמים בגשמים, אלא כשלא ירדו בימות הגשמים דאילו בימות החמה סימן קללה הם (משנה תענית א, ז), שנאמר: "הלא קציר חטים היום" (שמואל א יב, יז)? איך יתכן שרק סמוך לחג סוכות גילו שחסר מים במאגרים? תשובתו היא:

ובירושלמי (תענית ג, ב) אמרו בפירוש בפרוס העצרת וזו עולה יפה. ואשכחן במסכת ר"ה (ו ע"א) דתניא ואכלנו ולדה שלמים בחג, ופירשה רב אשי דהיינו עצרת, ואע"ג דהתם דחי לה רב זביד דאית ליה אוקימתא אחריתי, הכא מודה לאוקומה כרב אשי, אלא היכי דאיכא לאוקומה בחג הסוכות קאמר איהו דלא מוקמי לה בעצרת דכל היכא דתני פסח [תני] עצרת (תני) מן הסתם ועל הרוב.

² אם כי במקום אחר מפרש רש"י לשון מחצית. ראה: רש"י מנחות סח ע"ב בד"ה בפרוס.

³ רוב הראשונים מוחקים את המילה "אפילו" מגירסתם. רבנו חננאל; רי"ף (ז ע"ב ברי"ף); רא"ש תענית ג, כו, ועוד. וכן הב"ח והגר"א בתענית שם.

ולפי שיטת המפרשים ז"ל יש לדחוק ולומר כי בודאי הצורך שלהם היה יותר גדול בימות החמה, אבל לפי שאינו זמן גשמים לא התריעו עליו שאין מתריעים על מעשה נסים וכשהגיע זמן הגשמים התחילו להתריע כמו שכבר הגיע להם הצרה מקודם לכן, אבל על צרה שלא הגיעה עדיין כגון הגשם הצריך לתבואות הא ודאי אין מתעניין (על) [עד] רביעה אפילה, וכיוצא בזה אמרו בירושלמי לפי שיטתם בפרוס העצרת מעתה אפילו יותר מכן, כלומר למה לא יתריעו גם כן אף אחרי כן שצריכין לגשם יותר, והשיב רבי מעשה נסים הם ואין מתריעין על מעשה נסים.

לפי הריטב"א, מתריעין עד פרוס חג השבועות, ולאחר חג השבועות אין מתריעין מפני שזהו מעשה נס. לפנינו אם כן מחלוקת בין התלמודים. לבבלי הכונה לחג סוכות, ולירושלמי הכונה לחג השבועות. כדי שלא תהיה מחלוקת התלמודים הציע הרב יוסף קארו, בית יוסף אורח חיים סימן תקעה אות ח ד"ה וכל זה, את הפירוש הבא:

וכי היכי דלא ליפלוג אתלמודא דידן נראה לפרש דעצרת דקאמר היינו שמיני עצרת ואתיא כדתניא בגמרא דידן מתריעין על הבורות שיחין ומערות בפרוס החג. ומיהו הא דקאמר יותר מכאן מעשה נסים קשה לפי זה, דעיקר גשמים אחר החג הם? ושם י"ל דיותר מכאן מעשה נסים דקאמר לא קאי אלא למאי דקתני מתריעין על האילן בפרוס הפסח.

מלבד דחיתו של הבית יוסף יש להוסיף עוד שלשיטת הריטב"א בתענית י ע"א ניתן כיום לשאול גשמים מיד לאחר שמיני עצרת, וזוהי שנה חדשה של גשמים.⁴ ממילא לא ניתן לומר לפיו, שמכאן ואילך אילו הם מעשה נסים.

כאמור לפנינו מחלוקת בפרשנות התלמודים ממתי מתריעים על מחסור במים במאגרים. סביבות שבועות או סביבות סוכות.

3. מחסור במים לשתיה

"אם אין להן מה שישתו מתריעין עליהן מיד. אי זו היא מיד שלהן? יום שיני ויום חמישי". כשאין מים לבי אדם לשתות, מתריעין מיד. רש"י בתענית יט ע"ב מפרש: "אם אין להם לשתות מתריעין וכו' - אפילו בפרוס החג, דימות החמה ניהו, אפילו הכי מתריעין, משום דכולן צריכות לשתות". כך פוסק גם הרמב"ם בהלכות תעניות ב, יז:

ואם אין להם מים לשתות מתענים על הגשמים בכל עת שלא יהיה להם מים לשתות ואפילו בימות החמה.

גם הריטב"א בתענית יט ע"ב, שפירש ביחס למחסור במים במאגרים, שמתריעין עד שבועות, כותב ביחס למחסור במי שתיה:

ואם אין להם מים לשתות מיד מתריעים עליהם. פי' בכל זמן ואפילו מעצרת ואילך או מחג הסוכות ואילך כל זמן שיחסר להם שאין להם לשתות מים כלל, ופשוט הוא, וכן פירש הרמב"ם ז"ל.

ב. אופי התענית והתפילה

⁴ בענין זה ראה במאמר: שאילת גשמים ועלייה לרגל לאחר החורבן - הלכה ומציאות.

על מחסור במים מתריעים מיד- שני חמישי ושני. התוס' בתענית יח ע"ב בד"ה מתריעין כותב שמתריעין וכן מתענים.⁵ הרמב"ם מבחין בין סוגי הנזקים. ביחס למחסור במים להשקיה, כותב הרמב"ם בהלכות תעניות ב, טז:

וכן אם הגיע זמן הפסח או קרוב לו בארץ ישראל שהוא זמן פריחת האילנות שם ולא ירדו גשמים הרי אלו **מתעניין וזועקין** עד שירדו גשמים הראויין לאילנות או עד שיעבור זמנם.

ביחס למחסור במים במאגרים ולשתיה כותב הרמב"ם שם בהלכה יז:

וכן אם הגיע זמן חג הסוכות ולא ירדו גשמים הרבה כדי למלאות מהם הבורות השיחין והמערות הרי אלו **מתעניין** עד שירד גשם הראוי לבורות, ואם אין להם מים לשתות **מתענים** על הגשמים בכל עת שלא יהיה להם מים לשתות ואפילו בימות החמה. הרב יוסף קארו, בית יוסף אורח חיים סימן תקעה אות ח ד"ה וכל זה, מסביר את מחלוקת הראשונים.

וכתב רבינו (=הטור) מתריעין מיד שמתעניין שני וחמישי ושני ונוהגין בהם כל חומר שבע אחרונות. מדתניא בגמרא (יט:): מתריעין על האילנות בפרוס הפסח וכו' ואיזה מיד שלהן שני וחמישי ושני, ומשמע דכללא הוא לכל היכא דקתני מתריעין מיד, דשני וחמישי ושני קאמר. ומשמע דהכי קאמר, אין גוזרין שש תעניות בלא התרעה ואח"כ שבע בהתרעה כמו שעושין כשלא ירדו כלל, אלא מיד מתחילין להריע וממילא משמע דנוהג בהן כל חומר שבע אחרונות זה נראה שהוא דעת רבינו. אבל הרמב"ם בהל' תעניות ב, טז במקום מתריעין כתב מתעניין וזועקין. נראה שהוא מפרש דמתריעין דתנן בפה הוא ולא בשופר. וממילא משמע דלדידיה אין נוהגין בהן חומר תעניות אחרונות, ולפיכך כתב בפרק ג' (ה"א) שאין גוזרים תעניות כגון צום כיפור אלא בגלל המטר.

כונת הבית יוסף שמתענים בימים אלו כחומרת שבע התעניות האחרונות, כונתו למשנה בתענית א, ו- ז, האומרת שאם לא ירדו גשמים לאחר שכבר התענו שש תעניות, מתענים שבע תעניות נוספות:

הגיע ראש חדש כסליו ולא ירדו גשמים בית דין גוזרין שלש תעניות על הצבור אוכלין ושותין משחשיכה ומותרין במלאכה וברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המטה: עברו אלו ולא נענו בית דין גוזרין שלש תעניות אחרות על הצבור אוכלין ושותין מבעוד יום ואסורין במלאכה וברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המטה ונועלין את המרחצאות עברו אלו ולא נענו בית דין גוזרין עליהם עוד שבע שהן שלש עשרה תעניות על הצבור הרי אלו יתרות על הראשונות שבאלו מתריעין ונועלין את החנויות בשני מטין עם חשיכה ובחמישי מותרין מפני כבוד השבת:

הלחם משנה בהל' תעניות ב, טז מעיר על הבית יוסף שהרמב"ם כתב בתחילת הפרק שעל הצרות הללו מתעניין ומתריעין ובדרך כלל ההתרעה היא בשופר ולא בפה, ומדוע כאן יפרש אחרת, ונשאר בצ"ע.⁶

⁵ כך סוברים גם הר"ן (ז ע"ב ד"ה והאי); ריטב"א תענית יח ע"ב ד"ה האומר.

⁶ יש להעיר שלשיטת הרמב"ם התרעה בגבולין היא בחצוצרה, ולא בשופר, כדברי הרמב"ם בהל' תעניות א, א וד. על תקיעה בחצוצרות ובשופרות בעת צרה, ראה בספרי: מלכות יהודה וישראל, "תקיעה בחצוצרות במלחמה ובעת צרה", עמ' 365 374-.

נראה אם כן לומר שעיקר מחלוקת הרמב"ם עם הראשונים האחרים הוא שלפיו, אין נותנים את חומרות שבע התעניות האחרונות באותם צומות על אף שגם כאן מתענים שני חמישי ושני.⁷

סיכום

- א. אם חסר מים להשקות עצים מתריעין על כך עד פסח או סמוך לו מפני שזה זמן פריחתם בארץ ישראל.
- ב. אם חסר מים במאגרים – בורות שיחין ומערות, מתריעין עד פרוס חג סוכות (ע"פ פרשנות הבבלי לרוב הראשונים), ולבית יוסף אף לפי הירושלמי. לפי הריטב"א כונת התלמודים היא לחג השבועות.
- ג. כשיש מחסור במי שתיה מתריעין אפילו בימות הקיץ.
- ד. אופי התענית- לרוב הראשונים יש לגזור תענית בשני וחמישי עם כל אותם חומרות שנוהגים בשבע התעניות האחרונות כשלא יורד גשם. לשיטת הרמב"ם יש לגזור רק אי אכילה ושתיה מבוקר עד ערב.

⁷ באשר למקומות בהם מתענים, הדיון בשאלה זו מקביל לדיון בעת ריבוי גשמים בחורף. ראה במאמר: תענית ותפילה על ריבוי גשמים בארץ ישראל ובחז"ל, סעיף ד: המקומות בהם מתפללים.